

ЄДНІСТЬ ВІРИ ПРИ БАГАТОМАНІТНОСТІ ОБРЯДІВ: ЄЗУІТ ІВАН ГАГАРІН І ЙОГО ПРОЄКТИ СТВОРЕННЯ СХІДНОГО ВІДГАЛУЖЕННЯ В ТОВАРИСТВІ ІСУСА

Розглянуто проекти та діяльність російського єзуїта князя Івана Гагаріна щодо поширення унійної ідеї у Східній Європі, зокрема в Австрійській, Оттоманській та Російській імперіях. На основі листування І. Гагаріна та єзуїтських архівів з'ясовано причини, зміст і наслідки численних спроб заступати в Товаристві Ісуса східне відгалуження й залучити до нього послідовників грецького обряду з метою формації місіонерів.

Ключові слова: Товариство Ісуса, східне відгалуження, листування, архіви, православ'я, католицизм, Греко-Унійна Церква, проекти, місії.

Упродовж багатьох століть існування християнства постійним викликом, який подекуди перевершував світоглядні можливості тих, хто ширив Євангеліє, було узгодження єдності віри з багатоманітністю способів її виявлення. У багатьох випадках, як-от у суперечках навколо обрядових практик у Китаї¹, Церква в особі своїх уповноважених не виявила поступливості заради поширення науки свого божественного засновника. Такі випадки є сьогодні не лише предметом наукового дослідження, але й попередженням, яке зберігає актуальність в інших контекстах. Треба також сказати, що подібні епізоди мали місце не тільки у відносинах між католиками і представниками інших християнських конфесій чи навіть послідовниками інших світоглядних систем. Не менш запеклі, ніж у випадку з обрядами у Китаї, суперечки з приводу належного балансу між основоположною вимогою зберегти єдність віри і необхідністю пристосуватися до умов передання відбувалися й усередині католицької

¹ J. Konior. The Jesuit's painful missionary period: The Chinese Rites Controversy // *Studia Missionalia*, т. 60. Roma 2011, с. 181-193.

спільноти. Полеміка вирувала навіть усередині католицьких орденів, як це було в Товаристві Ісуса у випадку проєктів створення відгалуження єзуїтів східного обряду. Ця стаття нагадує про велику різноманітність поглядів та проєктів, пов'язаних з діяльністю російських єзуїтів, а насамперед з ідеями Івана Гагаріна (1814–1882).

Російські єзуїти (не тільки Гагарін, а й його співвітчизник Іван Мартинов²) та їхня праця віддавна є об'єктом зацікавлення з боку багатьох дослідників. Оскільки існують спеціальні бібліографічні огляди³, тут немає сенсу ще раз перелічувати праці на цю тему. Зі свого боку, ми зосередимо увагу на текстах, які написали ці двоє єзуїтів, а особливо Гагарін. Одні з них були оприлюднені ще за життя автора, інші опубліковано або перевидано пізніше⁴. Наприклад, написаний французькою щоденник Гагаріна вийшов спочатку в російському перекладі, а його оригінальна версія побачила світ лише нещодавно⁵. Щодо меморандумів, які він укладав у різних обставинах, то частину з них видано мовами оригіналу⁶ або – нещодавно – в польському перекладі⁷.

² Варто зазначити, що вони не були єдиними росіянами-єзуїтами. Згодом деякі їхні співвітчизники вийшли з Товариства, але були й такі, що залишилися, як-от Євгеній Балабін (1815–1895) та Павло Пірлінг (1840–1921). Див.: R. Danieluk. *Œcuménisme au XIXe siècle. Jésuites russes et union des Églises d'après les Archives Romaines de la Compagnie de Jésus*. Roma 2009, с. 23-31.

³ L. Polgár. *Bibliographie sur l'histoire de la Compagnie de Jésus, 1901–1980*, т. 3. Roma 1990, с. 5 (про Гагаріна) та с. 507 (про Мартинова). Часопис «Історичний архів Товариства Ісуса» (*Archivum Historicum Societatis Iesu*) щороку видає додаток до цієї бібліографії.

⁴ Див. бібліографію текстів І. Гагаріна: С. Sommervogel. *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, т. 3. Bruxelles – Paris 1892, кол. 1089-1095; J. B. Beshoner. *Ivan Sergeevich Gagarin. The Search for Orthodox and Catholic Union*. Notre Dame, IN 2002, с. 289-292. Бібліографію творів І. Мартинова див.: С. Sommervogel. *Bibliothèque*, т. 9. Bruxelles – Paris 1900, кол. 645-652.

⁵ І. Гагарин. *Дневник (1834–1842)* // *Символ*, т. 34. Париж 1995, с. 229-355. Згодом вона була видана окремою книгою: І. Гагарин. *Дневник. Записки о моей жизни. Переписка*. Москва 1996.

⁶ Notice sur l'action de la Société de Jésus sur la conversion de l'Orient et notamment de la Russie // *Sacrum Poloniae Millennium* / ред. E. Elter, т. 2. Rzym 1955, с. 205-228; Наша цель // *Символ*, т. 8. Париж 1982, с. 247-251; Mémoire sur le schisme et la nationalité slave (1843) // R. Danieluk. *Œcuménisme*, с. 69-77; Mémoire sur le schisme des Russes (1845) // там само, с. 81-85 (частину також опубліковано в: A. Tamborra. *Chiesa cattolica e Ortodossia russa. Due secoli di confronto e dialogo. Dalla Santa Alleanza ai nostri giorni*. Cinisello Balsamo 1992, с. 142-144); L'Église grecque unie (1861) частково опубліковано в: *Études*, т. 7. Paris 1861, с. 187-204.

⁷ Iwan Gagarin. *O pojednaniu Kościoła rosyjskiego z rzymskim. Nasz cel* / перекл., передм. A. Bezwiński. Toruń 1995; L. Augustyn, M. Kwaśnicka. *Niedokończona dyskusja. Dziewiętnasto-*

Листування князя-єзуїта зацікавило багатьох дослідників⁸. Однак це листування було оприлюднене лише частково, у цитатах: часопис «Символ» у низці своїх чисел надрукував російською листи Гагаріна та його кореспондентів⁹. Принагідно згадаємо про листування Гагаріна з Юрієм Самарінім¹⁰, кілька листів, опублікованих польською мовою¹¹, і нарешті, публікацію листування російських єзуїтів з римського Архіву Товариства Ісуса (далі – ARSI)¹².

Мірей Хмелевскі та Франсуа Руло з Товариства Ісуса уже завершили приготування до друку праці «Справа Гагаріна. Навернення князя Гагаріна в католицизм: сімейна драма, політика та релігія в Росії ХІХ-го століття», третя частина якої містить вибрані листи князя-єзуїта. Врешті, публікацію листування російських єзуїтів Гагаріна та Мартинова з болландистом¹³ Віктором де Б'юком готують Бернар Жоссар і Роберт

wieczna polemika katolicko-prawosławna między Iwanem Gagarinem SJ i Aleksym S. Chomiakowem. Kraków 2008, s. 139-141.

⁸ Джеймс П. Джуріч присвятив свої дослідження Вікторові де Б'юку, болландистові та другові Гагаріна. Перше з них було захищене 1970 р. як дисертація-ліценціат із богослов'я в Католицькому університеті в Лувені (J. P. Jurich. *The Ecumenical Relations of Victor De Buck SJ with Anglo-Catholic Leaders on the Eve of Vatican I. Preludes: 1854–1868*). Друге – в 1988 р. як докторська дисертація в тому ж університеті (J. P. Jurich. *The Ecumenical Relations of Victor De Buck, S. J., with Anglican Leaders on the Eve of Vatican I*). Ці дві академічні роботи не були опубліковані й доступні в бібліотеці Історичного інституту Товариства Ісуса в Римі. Натомість, Джуріч опублікував статтю: J. P. Jurich. *Ecumenical Journalism in 1853–1860. Victor De Buck and Russian Orthodoxy // Revue d'Histoire Ecclésiastique*, т. 87. Leuven 1992, с. 102-131.

⁹ Листування з: Іваном Аксаковим (*Символ*, т. 11. Париж 1984, с. 214-229), Петром Долго-руковим (*Символ*, т. 13, с. 210-253), Іваном Кіреєвським (*Символ*, т. 3, с. 167-174); т. 4, с. 171-188; т. 5, с. 152-158), Миколою Лесковим (*Символ*, т. 6, с. 185-188; т. 17, с. 241-260), Юрієм Самарінім (*Символ*, т. 1, с. 166-174; т. 2, с. 164-181; т. 3, с. 157-166; т. 7, с. 178-189; т. 35, с. 229-278; т. 43, с. 163-260), Фрідріхом Вільгельмом Шеллінгом (*Символ*, т. 27, с. 283-286), Михайлом Семевським (*Символ*, т. 10, с. 261-267), Надією Шереметьєвою (*Символ*, т. 32, с. 181-188), Степаном Шевірьовим (*Символ*, т. 22, с. 228-229), Федором Тютчевим (*Символ*, т. 11, с. 230-247), Миколою Трубецьким (*Символ*, т. 10, с. 257-261), Олександром і Миколою Тургенєвими (*Символ*, т. 19, с. 185-251; т. 22, с. 217-228) і Михайлом Жихарєвим (*Символ*, т. 9, с. 219-236).

¹⁰ I. Gagarine, G. Samarine. *Correspondance 1838–1842 /* вступ F. Rouleau; передм. S. Galievsky). Meudon 2002. Юрій Самарін (1819–1876) – російський письменник і публіцист; належав до слов'янофільської партії, автор кількох публікацій проти єзуїтів. Див.: *Русский биографический словарь*, т. 18. Санкт-Петербург 1904, с. 133-146.

¹¹ *O języku rosyjskim w nabożeństwie katolickim i Listy X. Gagarina TJ do Księcia Al. Wołkońskiego oraz nowy plan zniszczenia Kościoła katolickiego w Rosyi /* ред. W. Smoczyński. Kraków 1889.

¹² R. Danieluk. *Єcuménisme*.

¹³ Болландисти – католицька конгрегація, що складалася переважно з учених-єзуїтів і займалася збиранням, укладанням і виданням «Житій святих». Назва походить від імени засновника, фламандського єзуїта Жана Болланда (1596–1665).

Данелюк з Товариства Ісуса. Розлога кореспонденція Гагаріна становить головне джерело цієї статті.

Іван Сергійович Гагарін народився 1814 р. у Москві. Виходець з відомої аристократичної родини, він здобув блискучу освіту і скористався перевагами, які відкривало його соціальне середовище, щоб здійснити успішну дипломатичну кар'єру на службі своїй країні. Маючи досвід роботи в російських посольствах у Мюнхені та Парижі, саме в столиці Франції він ухвалив рішення, яке кардинально змінило все його життя: у 1842 р. він покинув службу і повернувся на католицизм, щоб роком пізніше вступити в новіціят Товариства Ісуса в Сен-Ашелі поблизу Ам'єна. Покликання російського князя виявилось тривким, і він помер езуїтом у 1882 р. в Парижі – місті, де провів більшу частину свого релігійного життя. Знаний завдяки своєму наверненню, яке в той час набуло майже скандальної слави, він став знаменитим завдяки літературно-публіцистичній заангажованості в полемічні дискусії свого часу. Одним із найтривкіших творінь його рук став часопис «Дослідження», заснований задля взаємного пізнання грецького Сходу і латинського Заходу. Саме така була головна мета діяльності Гагаріна, який прагнув спричинитися до порозуміння між Церквою своєї рідної країни і Церквою, яку добровільно обрав він сам. Для цього в 1855 р. він заснував часопис «Праця Святих Кирила та Методія».

Щодо Івана Мартинова, то в миру він був не таким відомим, як князь Гагарін. Виходець із скромнішої сім'ї, Мартинов народився 1821 р. в Казані. Він повторив конфесійний вибір Гагаріна і в 1845 р. вступив у новіціят Товариства Ісуса в Сен-Ашелі. Інтелектуал за покликанням, він став дієвим соратником свого співвітчизника в його заходах, а також цінним співробітником болландистів, і завдяки своїм дослідженням, набув у вченому середовищі не меншої слави, ніж князь Гагарін. Експерт-теолог Першого Ватиканського собору (1869–1870) і консультант римської Конгрегації поширення віри, Мартинов також провів більшість свого життя у Парижі. Помер він 1894 р. у Каннах.

Якими б відмінними не були їхні літературні праці, саме в процесі їх створення двоє священників провадили широке листування з багатьма своїми сучасниками: ерудитами, братами-езуїтами, членами родин та іншими знайомими. Сьогодні більша частина цього листування зберігається у французькому Архіві Товариства Ісуса у Ванві (AFSI); решта – в Архіві Товариства отців-болландистів у Брюсселі (ASB) або розпорошена по інших архівних сховищах езуїтів. Чи не найколеритнішим кореспондентом Гагаріна і Мартинова був Віктор де Б'юк, який народився 1817 р., 1835 р. вступив у Товариство Ісуса, а згодом відзначився надзви-

чайною літературною активністю та широтою заторкнутих тем¹⁴. Його подвійне покликання єзуїта та болландиста наслідував і його молодший брат Ремі (1819–1880). Помер Віктор де Б'юк 1876 р. у Брюсселі. Як товариш Гагаріна і Мартинова він поділяв їхні зацікавлення, і публікація їхнього листування показує жвавий інтерес де Б'юка до християнського Сходу та до ідеї екуменізму (як окреслюють її сьогодні); це листування свідчить про довірене становище болландиста в тому, що стосувалося Гагарінових проєктів створення східного відгалуження Товариства Ісуса.

Це питання було не нове в історії єзуїтів. Ще наприкінці XVI ст. Антоніо Поссевіно вважав, що допущення у Товариство членів східного обряду допоможе пастирській праці в регіонах із православним населенням¹⁵. Коли в 1613 р. Луї Гранже порушив це питання перед генералом Товариства Клаудіо Аквавівіою, той звернувся по консультацію до професорів Collegium Romanum¹⁶. З цієї нагоди Роберт Беллармін висловив суперечну думку, обґрунтувавши її тим, що папа, – єдиний, хто міг би дати на це дозвіл, – не підтримає таку пропозицію, та й кілька попередніх понтифіків уже висловлювалися проти цього¹⁷. Крім того, на думку теолога-єзуїта, допущення у Товаристві грецького обряду могло б бути розцінене як згода з деякими хибами православних:

Якби наші [тобто єзуїти] латинського обряду прийняли грецький обряд, то зміцнили б греків, які вважають латинський обряд нелегітимним, у їхніх помилках. [...] Кажучи загалом, краще не приймати грецького обряду, оскільки він може містити певні помилки¹⁸.

¹⁴ Перелік його публікацій див.: С. Sommervogel. *Bibliothèque*, т. 2, кол. 318-328.

¹⁵ Антоніо Поссевіно (1533–1611) – італієць, єзуїт із 1559 р.; виконуючи за дорученнями Апостольського престолу численні дипломатичні місії, брав участь у переговорах між Річчю Посполитою і Московією в січні 1582 р., коли стояло питання про можливу унію Православної Церкви з Римом і участь Московії в антитурецькій лізі. Залишив звіт про свою подорож до царської держави – книгу «Московія» («Moscovia»), яку вперше опублікували у Вільні 1586 р. Див.: М. Scaduto. Antonio Possevino // *Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús: Biográfico-temático*. Roma – Madrid 2001 (далі – *DHCF*), т. 4, с. 3201-3203.

¹⁶ Клаудіо Аквавівіа (1543–1615) – італієць, єзуїт з 1567 р., генерал Товариства Ісуса з 1581 р. Див.: М. Fois. Claudio Acquaviva // *DHCF*, т. 2, с. 1614-1621. Луї Гранже (Гранжє) (бл. 1575–1615) – француз, єзуїт із 1596 р., місіонер у Константинополі та Грузії. Див.: V. Poggi. Louis Granger (Grangier) // *DHCF*, т. 2, с. 1804-1805.

¹⁷ Роберт Беллармін (1542–1621) – італієць, єзуїт з 1560 р., професор богослов'я в Лувені та Римі; з 1599 р. – кардинал, з 1601 р. – архієпископ Капуї; канонізований Пієм XI у 1930 р., а через рік проголошений доктором Церкви. Див.: G. Galeota. Robert Bellarmin // *DHCF*, т. 1, с. 387-390.

¹⁸ «Si nostri latini assumerent ritum graecum, confirmarent errorem Graecorum, qui existimant latinum ritum non esse legitimum. [...] non tamen liceret, universe loquendo, assumere

Інші пропозиції щодо того самого предмету були сформульовані наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Одною з них було звернення кардинала-примаса Угорщини Леопольда Карла фон Коллоніча до Священної конгрегації поширення віри від 17 грудня 1701 р.¹⁹ Також цікавим є лист генерала єзуїтів Тірсуса Гонсалеса до провінціалів Австрії, Богемії, Польщі, Литви та Німеччини від 22 квітня 1702 р. Очільник Товариства Ісуса зазначав, що Апостольський престол має намір погодитися з проханням кардинала Коллоніча, а відтак генерал розпочав шукати кандидатів для здійснення пропонованої кардиналом місії на Сході²⁰. Якщо цей проєкт так і не був реалізований, то, мабуть, через те, що в його представленні генерал згадав не лише про перехід із латинського обряду в грецький, а й про можливість навернення з грецького обряду в латинський. Це було неприйнятно, тому даний проєкт залишився лише на письмі.

Подібні проєкти, що час від часу скеровувалися до ватиканських посадовців, мали на меті полегшити місійну діяльність єзуїтів у Центральній та Східній Європі. Та вони ніколи не реалізовувалися через спротив Римської курії²¹. Згодом, коли предметом обговорення стануть проєкти Гагаріна, всі ці прецеденти послужать аргументами для обґрунтування негативної позиції очільників Товариства.

Можливість прийняття єзуїтами східного обряду для полегшення їхньої праці серед слов'ян була однією з перших ініціатив князя Гагаріна після його вступу до Товариства Ісуса – ініціативою, спробам реалізації якої він присвятив багато років свого життя. Ще перебуваючи в новіціаті в Сен-Ашелі, він торкнувся цього питання у двох меморандумах до генерала Товариства о. Яна Роотгана²². У першому, датованому серпнем

ritum Graecorum, quia nonnulli fortasse errorem continent». Численні копії цього судження Белларміна з 1613 р. див.: ARSI, *Propaganda Fide-Missiones* 1002-VI.

¹⁹ Копію цього листа див.: ARSI, *Propaganda Fide-Missiones* 1002-VI-6. Леопольд Карл фон Коллоніч (1631–1707) – єпископ у володіннях австрійських Габсбургів, з 1686 р. – кардинал, у 1695–1701 рр. – митрополит Естергомський. Див.: J. Weissensteiner. Leopold Karl von Kollonitsch // *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques* (далі – *DHGE*), т. 29. Paris 2007, кол. 505-508.

²⁰ Копії цього листа див.: ARSI, *Propaganda Fide-Missiones* 1002-VI-7, 8 і 9. Тірсус Гонсалес де Санталла (1624–1705) – іспанець, єзуїт з 1643 р., генерал Товариства Ісуса з 1687 р. Див.: I. Pinedo. Thyrsus González de Santalla // *DHCJ*, т. 2, с. 1644-1650.

²¹ V. Poggi. Louis Granger, с. 2882-2884.

²² Обидва опубліковані в: R. Danieluk. *Œcuménisme*, с. 69-77, 81-85. Ян Роотган (1785–1853) – голландець, єзуїт із 1804 р., генерал Товариства з 1829 р. Див.: M. Chappin. Jan Roothaan // *DHCJ*, т. 2, с. 1665-1671.

1843 р., він намалював картину східного світу і вказав на певні обставини, які промовляли на користь його проекту. Зв'язок між православ'ям і національністю як першопричина відмінностей між Церквами (на його думку, католицизм – вселенський, тобто охоплює весь світ, а православ'я обмежене рамками однієї нації), протистояння між слов'янським і німецьким світами, а також політика Росії, що під приводом культурної та мовної близькості прагнула втягнути слов'ян в орбіту свого впливу, – все це становило виклик і небезпеку для Католицької Церкви загалом і Товариства Ісуса зокрема. Щоб зарадити таким проблемам, потрібно мати місцеве католицьке духовенство, яке б поділяло справжні релігійні та національні прагнення цих народів. Міжнародне за своїм характером Товариство, яке має у своїх лавах численних слов'ян, буде готове сприяти формації такого духовенства, а цим самим спричиниться до зростання його чисельності.

Генерал відповів завзятому новіціанту 20 вересня того ж року²³. Він визнав його рацію в тому, що стосувалося загального напрямку міркувань, але при цьому нагадав, що обставини унеможливають будь-яку безпосередню допомогу слов'янському населенню.

Через півтора року, 9 лютого 1845 р., Гагарін повернувся до цієї теми в іще одному меморандумі до того ж таки Роотгана. Цього разу він запропонував створити в Лорето міжнародну школу для підготовки майбутніх місіонерів – представників різних слов'янських націй. Спершу ці місіонери могли б працювати серед своїх співвітчизників на територіях, що належать Оттоманській та Австрійській імперіям, а згодом розпочали б діяльність у Росії.

Генерал відповів Гагаріну 1 травня того ж року: «Ваш проект мені добре зрозумілий і я бажав би мати можливість розпочати його здійснення. На мою думку, час для цього ще не настав, а проте шляхи Господні потроху приведуть до цього»²⁴.

Ще раз про можливість прийняття єзуїтами грецького обряду Іван Гагарін згадав у 1851 р., натякнувши генералові на потребу організувати місію Товариства в Константинополі²⁵. На його думку, до католицьких місіонерів грецького обряду терпимо поставився б турецький уряд та й слов'янське населення сприйняло б їх добре. Він пропонував, що сам візьме участь у реалізації цього проекту, а інших виконавців

²³ R. Danieluk. *Œcuménisme*, с. 77-78.

²⁴ A. Tamborra. *Chiesa cattolica e Ortodossia russa*, с. 144-145.

²⁵ Лист Гагаріна до Роотгана від 25 серпня 1851 р. опубліковано в: R. Danieluk. *Œcuménisme*, с. 93-94.

могли б надати польські єзуїти з Галицької провінції. Але в 1851 р. час для здійснення такої місії ще не настав. На це вказує відповідь Роотгана: генерал зауважував, що рішення про прийняття єзуїтами грецького обряду залежить від самого папи і що різні практичні труднощі зводять нанівець користь від цього плану²⁶.

Однак князь-єзуїт не облишив своєї ідеї. Через чотири роки, навесні 1855-го, він вирушив до Рима, щоб спробувати переконати Роотганового наступника Пітера Бекса започаткувати новий напрям діяльності Товариства Ісуса: цього разу Гагарін пропонував створити провінцію грецького обряду на австрійській або турецькій території²⁷. Оповідаючи про свою подорож де Б'юкові, Гагарін писав, що запрошення від Бекса він сприймає як знак початку здійснення того, чого він завжди так прагнув. Нарешті він відчув, що в нього розв'язані руки:

Роки мого перебування в Товаристві Ісуса минали під знаком бажання щось зробити для Росії, але я завжди мав відчуття зв'язаних рук. Щось, чого я сам не можу визначити, підказало мені, що для цього вже настав момент. 2 березня в Санкт-Петербурзі помер імператор Микола; я дізнався про це в Парижі 3-го вранці, а 4-го отримав листа від отця-генерала, який запросив мене прибути до Рима. З цього моменту невидимий ланцюг, який зв'язував мене, було розірвано, і мене підштовхнуло вперед²⁸.

Події, що супроводжували його перебування в Римі, не відповідали очікуванням Гагаріна, але сама ідея про східний обряд у єзуїтів залишилася одним з пріоритетів князя, про що свідчить його листування з де Б'юком. Із плином часу зміст цього проекту зазнавав змін, але ідея, в принципі, залишалася тією самою: започаткувати місію, в рамках якої єзуїти приймуть грецький обряд і працюватимуть серед слов'ян. Згадувані в листах обставини дають підстави вважати, що двоє друзів-єзуїтів вірили в потенціал цього проекту й намагалися знайти чинники, які б уможливили його здійснення. Наприкінці липня 1855 р. Гагарін зізнався де Б'юкові, що навіть якби обставини його служіння не дозволили долучитися до організації східного відгалуження Товариства Ісуса, його заангажування в публіцистичну діяльність підпорядковане тій самій меті: «Суть моєї думки, наслідки якої я розвиваю в своїй брошурі, полягає

²⁶ Лист Роотгана до Гагаріна від 24 вересня 1851 р. опублікований там само, с. 95-96.

²⁷ Пітер Бекс (1795–1887) – бельгієць, єзуїт з 1819 р., генерал Товариства з 1853 р. Див.: S. de Smet. Pieter Beckx // *DHCJ*, т. 2, с. 1671-1675.

²⁸ Лист Гагаріна до де Б'юка від 21 грудня 1856 р. див.: ASB, Ms. boll. 759-3, № 373.

в тому, що слід допровадити до такого поєднання [Православної Церкви з Римом] і розповсюдити вплив католицького духу в цій Церкві за посередництвом єзуїтів грецького обряду»²⁹. Зрештою, генерал Бекс заохотив цей проект і пообіцяв зі свого боку дізнатися про можливості для його реалізації³⁰.

У 1856 р. Гагарін повідомив де Б'юкові про план місії на Буковині, який він отримав від польських єзуїтів. Свого часу про цей план повідомили й Бекса, а проте він так і не був реалізований:

Чим більше я спостерігаю, тим більше сподіваюся вже за кілька років побачити реалізованим проект єзуїтів східного обряду. В моїх очах єдиним практичним засобом відновити Греко-Унійну Церкву та прив'язати її до Римо-Католицької Церкви, надавши їй життєвої католицької сили, є створення у великих релігійних орденах, а особливо в Товаристві [Ісуса], відгалужень східного обряду, що залишатимуться якнайтісніше пов'язаними з цими орденами та перебуватимуть у цілковитій залежності від латинських генералів, що резидують у Римі³¹.

Через два роки ще один друг і співробітник російського єзуїта, барон фон Гакстгаузен, повідомив з Відня про те, що з'явилася інша можливість: австрійський уряд виявив прихильність до проекту створення під проводом єзуїтів східного обряду католицького університету та навчального закладу нижчого рівня для праці серед румунів³². Гагарін побачив у цьому реальний шанс на здійснення свого плану, розуміючи, що в Церкві та в Товаристві Ісуса не всі поділяли його ентузіазм і погляди. «Навіть у Товаристві, – писав він 22 серпня 1858 р. до свого друга-болландиста, – є неприхильні отці, які кажуть, що перехід на східний обряд у майбутньому може спричинити схизму»³³.

Коли в 1860 р. постало питання про заснування в Бельгії товариства на підтримку унійних прагнень болгар та слов'ян Австрійської монархії (проект монсен'юра де Луки, апостольського нунція у Відні³⁴),

²⁹ Лист Гагаріна до де Б'юка від 28 грудня 1855 р. див.: ASB, Ms. boll. 876, № 3.

³⁰ Лист Гагаріна до де Б'юка від 30 квітня 1856 р. опублікований у: R. Danieluk. *Єсумé-nisme*, с. 108-109.

³¹ Лист Гагаріна до де Б'юка від 19 вересня 1856 р. див.: ASB, Ms. boll. 759-3, № 368.

³² Лист Гагаріна до де Б'юка від 2 серпня 1858 р.: ASB, там само, № 414. Август фон Гакстгаузен (1792–1866) – вестфальський барон, який у співпраці з Гагаріним намагався створити молитовне об'єднання на користь об'єднання Церков – «Об'єднання [Апостола] Петра» (Petrusverein). Див.: T. G. Holt. August von Haxthausen // *DHGE*, т. 23, кол. 637-641.

³³ ASB, Ms. boll. 759-3, № 416.

³⁴ Антоніо Саверіо де Лука (1805–1883) – нунцій у Відні в 1856–1863 рр. Див.: G. Monsagrati. Antonio Saverio De Luca // *Dizionario Biografico degli Italiani*, т. 38. Roma 1990, с. 325-330.

де Б'юк поінформував про це Гагаріна, який одразу ж став ентузіястом цього проекту³⁵. Гагарін не тільки радив створити товариство з власним статутом і бюлетенем, але й запропонував заснувати в Римі унійний патріархат грецького обряду. З цієї нагоди він повернувся до свого проекту створення єзуїтського колегіуму для східного обряду, в якому отці опікувалися б вихованцями, прийнявши їхній обряд. Він вважав за можливе відкриття такого закладу в Парижі вже в 1862 р.:

Не слід лякатися несприятливих обставин. Усе це минуще. Якщо взятися до приготувань за кілька тижнів, знадобиться не більш як два роки, аби відкрити колегіум у Парижі. Я хотів би відкрити його в 1862 р. Можливо, трапиться нагода сумістити це з тисячолітнім ювілеєм свв. Кирила та Методія і назвати колегіум на їх честь³⁶.

Як можна судити з пізнішого листування, у січні 1861 р. Гагарін просив де Б'юка дізнатися, які наслідки мала у Відні ідея нунція де Луки, і болландист дав йому знати, що де Лука, якого він запитав про це, нічого не відповів, а значить проєкт не набув подальшого розвитку³⁷.

Утім, невдовзі зближення частини болгар із Римом дало підстави сподіватися, що скоро постане нова унійна Церква, спроможна розпочати навернення всієї болгарської нації. Це дало нагоду повернутися до проєктів щодо запровадження грецького обряду в Товаристві Ісуса:

Якщо болгари побачать серед себе католицьких священиків східного обряду, які розмовляють їхньою мовою і служать літургію церковнослов'янською, вони доброзичливо приймуть їх і уважно слухатимуть їхню науку. Видається, що настав момент для практичного здійснення мудрих порад блаженного Томаса де Хесуса, викладених у його безсмертній праці «*De unione procuranda*», і жодні обставини не сприяють цьому так, як стан справ у Болгарії. Цей бідний народ сам з надією звертає погляди в бік Риму, до Пія IX, і просить прислати священиків їхнього обряду³⁸.

³⁵ Лист де Б'юка до Гагаріна від 13 жовтня 1860 р. див.: AFSI, BS Ga L 2/Copie-1, р. 495-497; відповідь російського єзуїта від 16 жовтня того ж року див.: ASB, Ms. boll. 759-3, № 448.

³⁶ Лист де Б'юка до Гагаріна від 4 листопада 1860 р. див.: ASB, там само, № 449.

³⁷ Лист де Б'юка до Гагаріна від 1 січня 1861 р. див.: ASB, там само, № 451; відповідь Гагаріна від 4 січня того ж року див.: AFSI, BS Ma 2/4/Copie-2, р. 505-506.

³⁸ Лист де Б'юка до Гагаріна від 10 березня 1859 р. див.: ASB, Ms. boll. 759-3, № 421. Томас де Хесус (Дієго Санчес д'Авіла) (1564–1627) – іспанець, босий кармеліт, професор богослов'я в Севільї та Алькалі, автор праці «*De procuranda salute omnium gentium, schismaticorum, haeticorum, Iudaeorum, Sarracenorum, caeterorumque infidelium libri XII*» (Antverpiae 1613), шоста книга якої (с. 230-345) під назвою «*De unione Graecorum ac schis-*

Гагарін із зацікавленням спостерігав за розвитком ситуації та змінив свій проєкт відповідно до нових обставин. Готовий особисто виїхати до Болгарії, він вважав, що найнагальнішою потребою було заснування семінарії для підготовки болгарських священників, які стали б основою унійної Церкви в цій країні. Багато разів він представляв свої плани генералові Товариства та ділився ними з де Б'юком. У 1861 р. Гагарін уклав меморандум «Про користь із прийняття грецького обряду кількома отцями Товариства»³⁹. Короткий виклад походження та сучасного становища східних Церков завершувався висновком про те, що з огляду на обставини (видання енцикліки Пія IX, яка закликала віруючих східного обряду повернутися до єдності з Римом; створення в Конгрегації поширення віри спеціального відділу в справах східних Церков; політична ситуація на Балканах і Близькому Сході) слід починати діяти, пославши на Схід єзуїтів, які задля успіху своєї місії перейдуть у грецький обряд. Змістом цієї місії мала б бути насамперед підготовка місцевого духовенства для католицьких спільнот грецького обряду. Пропонуючи, згідно з думкою Томаса де Хесуса, заснувати центральну семінарію для кандидатів у священники з усіх східних Церков, Гагарін радив визначити місцем її осідку Константинополь.

У той час Гагарін і його співвітчизник Балабін поверталися з паломництва по Святій землі. На зворотному шляху паломники відвідали турецьку столицю, щоб оцінити умови для здійснення вищезгаданого плану. Однак після повернення до Франції їм було наказано не робити ніяких кроків у цьому напрямку, оскільки відповідне рішення міг ухвалити тільки Апостольський престол⁴⁰. Щодо меморандуму, то в Римі його серйозно вивчили, проте запропоновані плани знову не знайшли підтримки з боку керівництва.

Незважаючи на це, в січні 1862 р., генерал Товариства та його помічники ретельно вивчили проєкт Гагаріна. Перевіривши всі історичні прецеденти в цій справі, вони звернули увагу на численні відмови, як-от уже згадана негативна думка кардинала Белларміна. Остаточне рішення

maticorum omnium cum Ecclesia Catholica procuranda» присвячена проблемам унії зі Східною Церквою; думка де Хесуса з цього приводу чітка: члени латинських орденів, які працюють на Сході, повинні прийняти грецький обряд. Див.: J. Baudry. Thomas de Jésus // *Catholicisme. Hier-aujourd'hui-demain*, т. 14. Paris 1996, кол. 1213.

³⁹ Копію цього меморандуму див.: ARSI, Propaganda Fide-Missiones 1002-VI-1. Частину з нього опубліковано в: *Études*, т. 7. Paris 1862, с. 187-204 (під назвою «Майбутнє Греко-Унійної Церкви»), а також як окрему брошуру.

⁴⁰ Листи Бекса до Гагаріна від 2 липня 1861 р. див.: R. Danieluk. *Ėcuménisme*, с. 211-212; лист до Балабіна від 6 липня 1861 р. див. там само, с. 212-213.

було негативне, головним чином через брак в історії Товариства позитивних прецедентів праці в східному обряді, хоча такі прецеденти існували в практиці інших католицьких орденів, наприклад, домініканців. Ось, наприклад, як роз'яснює логіку такого рішення помічник генерала Амбруаз Рубійон:

Мабуть, у нашій історії немає згадки про те, щоб наші переходили на постійно у східний обряд. Велебний отець Жандель, генеральний магістр ордену св. Домініка, розповідав мені, що в цьому ордені колись існувала провінція вірменського обряду. Збереглися свідчення про її існування, а декотрі книги тих вірмен і досі є в архіві ордену. Однак через певний час ця провінція перестала існувати⁴¹.

Головною турботою очільників Товариства було підтримання єдності згідно з приписами єзуїтських «Установлень» («Constitutions»), які не розділяли понять «єдність» і «одноманітність», розглядаючи цю останню як необхідну умову для забезпечення першої. Параграф 671 «Установлень» вказував, що «може бути вельми помічна й одноманітність і в речах внутрішніх, як-от наука віри, судження, наміри, і в зовнішніх, як-от одяг, літургійні церемонії й таке інше, наскільки це дозволяє різноманітність осіб, місць та інших обставин»⁴².

Аби підтримати таку одноманітність, 19-й декрет Дев'ятої генеральної конгрегації (1649–1650 рр.) наказував єзуїтам відправляти літургійні церемонії виключно в римському обряді⁴³.

Зваживши на всі ці міркування, генерал і його помічники постановили, очікуючи на рішення Апостольського престолу, утриматися від реалізації ідеї Гагаріна щодо східного обряду та пропозиції щодо відкриття колегіуму для віруючих східного обряду в Константинополі. Навіть більше, на майбутнє російському єзуїтові було заборонено обго-

⁴¹ Certe in annalibus nostris nulla remanet memoria de Nostris ad ritum orientalem translatis in perpetuum. Reverendissimus Pater Jandel, magister generalis Ordinis sancti Dominici, mihi narravit extitisse Ordinis s. Dominici provinciam armeno ritu utentem. De hoc certa extat memoria, et nonnulli eorum DD. Armenorum libri adhuc extant in archivio Ordinis, sed post aliquod tempus talis provincia desiit existere. (ARSI, Propaganda Fide-Missiones 1002-VI-8 i 9). Александр Жандель (1810–1872) – француз, домініканець з 1841 р., генерал ордену з 1855 р. Див.: A. Duval. Alexandre Jandel // *Dictionnaire de Biographie Française*, т. 18. Paris 1994, кол. 416. Амбруаз Рубійон дю Латте (1804–1888) – француз, єзуїт з 1825 р., помічник генерала Товариства Ісуса з 1851–1883 рр. Див.: P. Duclos. Ambroise Rubillon du Lattay // *DHCF*, т. 4, с. 3429–3430.

⁴² *Constitutions de la Compagnie de Jésus et leurs Normes Complémentaires*. Paris 1997, с. 237–238.

⁴³ *Institutum Societatis Iesu*, т. 2: *Examen et Constitutiones. Decreta Congregationum Generalium. Formulae Congregationum*. Florentiae 1893, с. 364.

ворювати такі проєкти поза Товариством. Зате питання почали розглядати в Римі, хоча відбувалося це дуже повільно. У цій справі Апостольський престол звернувся по консультацію до генерала Товариства. Копія генералового судження, датованого 30 листопада 1869 р., зберігається в римському архіві єзуїтів⁴⁴. Івана Мартинова, викликаного до Рима для участі в підготовці Першого Ватиканського собору, теж опитали в цій справі. Мартинов прихильно відгукнувся про згадані проєкти, і Пій XI добре сприйняв його аргументи. Але обставини, пов'язані з позбавленням папи світської влади⁴⁵, а також зривом засідань Першого Ватиканського собору, унеможливили здійснення цих планів.

Гагаріну не судилося дочекатися втілення в життя своїх проєктів ані у справі поєднання Православної Церкви з Римо-Католицькою, ані у справі створення східного відгалуження в Товаристві Ісуса. Однак історія довела слушність його пропозицій, дарма що на їх здійснення довелося чекати ще кілька десятків років після смерті російського єзуїта. Спершу єзуїти східного обряду розпочали місіонерську діяльність на територіях, які тоді входили до складу Другої Речі Посполитої, а нині належать до Білоруси та України. У 1924–1939 рр. там працювала «Східна місія» (*Missio Orientalis*), що розвивала діяльність у кількох напрямках. Новіціят в Альбертині та семінарія в Дубні готували майбутніх місіонерів-єзуїтів, що мали працювати в східному обряді серед православних. Крім того, єзуїти керували кількома парафіями східного обряду, друкували літературу з унійної тематики⁴⁶. Ця діяльність була перервана з початком Другої світової війни у вересні 1939 р. Маємо підстави розцінювати цю місію як продовження, хоч і в іншій формі, тої праці, яку розпочав російський єзуїт князь Іван Гагарін з метою створення східного відгалуження в Товаристві Ісуса.

Переклав з французької
Вадим Ададунов

⁴⁴ ARSI, Propaganda Fide-Missiones 1002-VII.

⁴⁵ 20 вересня 1870 р. італійські війська зайняли Рим, який доти перебував під світською юрисдикцією папи.

⁴⁶ Про «Східну місію» див.: *DHCJ*, т. 3, с. 2883-2884; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*. Kraków 2004, с. 6.

Robert Danieluk

**UNITY OF FAITH IN THE DIVERSITY OF RITES: JESUIT IVAN GAGARIN
AND HIS PROJECTS OF AN EASTERN BRANCH IN THE SOCIETY OF JESUS**

The article discusses the activities and projects of the Russian Jesuit prince Ivan Gagarin aimed at spreading the idea of Church union in the Eastern Europe, and particularly in the Austrian, Ottoman, and Russian empires. Based on Gagarin's correspondence and Jesuit archives, it explores the reasons, essence, and consequences of his numerous attempts to establish an eastern branch in the Society of Jesus and to engage in it eastern rite Christians that would help to prepare missionaries.

Keywords: Society of Jesus, eastern branch, correspondence, archives, Orthodoxy, Catholicism, Greek-Uniate Church, projects, missions.